

QARAQALPAQ TILINDEGI TEXNIKALÍQ TERMINLERINIŃ
TEMATIKALÍQ TOPARLARÍ

Sh.Xojanov – QMU, Ámeliy filologiya kafedrası professorı, ilimiy basshısı

Karamatdinova Barno – QMU, Lingvistika (qaraqalpaq tili) qánigeligi magistrantı

Izertlewshilerdiń sózlik sistemasında túrli tillerdegi sózlerdi toparlarǵa bóliwde sózliktiń sistemalı dúziliwinen paydalanadı. Zamanagóy lingvistikalıq ádebiyatta sózlerdi birlestiriwdiń eki usılı kórip shıǵıladı: tematikalıq hám leksikalıq-semantikalıq.

Toparlaslar tematikalıq tárepten nárese hám real hádiyselerdiń ishki qatnaslarına, leksika-semantikalıq kózqarastan bolsa til sistemasınan leksikalıq birliklerdi ózlestiriwge tiykarlanadı. Sonday-aq, leksika-semantikalıq toparlar lingvistikalıq paradigmalar sistemasında áhmiyetli hádiyse retinde qaraladı. Tematikalıq toparlarǵa gruppawdıń zárúrli shártlerinen biri leksika-semantikalıq gruppawǵa kirgen ulıwma semantikalıq belgilerge tiykarlanǵan leksikalıq operaciyalar kompleksi bolıp tabıladı. Differencial belgilerine kishi gruppalardaǵı leksikalıq birliklerdi kerı salıstırıwı kiredi.

Til nızamlıqlarına qaray, leksika-semantikalıq gruppalarǵı da tildiń semantikalıq dúzilisine qaray tórt dárejege tiykarlanǵan jámáátlik struktura retinde qaraw múmkin. Ataqlı rus alımı V. G. Gak tildiń leksika-semantikalıq sistemasında tómendegi tórt dárejeni belgileydi:

1. Pútkil leksikalıq sistemaniń dárejesi;
2. Sistemalı islengen birlik esaplanǵan hám jaqın sózlerden dúzilgen hártúrli leksika-semantikalıq awqamlar dárejesi (leksika-semantikalıq variantlardan);
3. Kóp mánili sózdiń dárejesi bólek leksika-semantikalıq variantlardıń sistemalı túrde islengen kompleksi dep esaplanadı. (I.A.Smirnitskiy termini); kóp mánili sózlerdi baslanǵısh mánisine kóre salıstırıw olardıń semantikalıq rawajlanıwındaǵı uqsaslıq hám ayırmashılıqlardı anıqlaw imkaniyatın beredi;
4. Semantikalıq komponentlerdiń birlesken kompleksi esaplanǵan sistema strukturasınıń arnawlı túri retinde qaralatuǵın individual máni dárejesi¹.

¹ Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков. М.: Просвещение, 1983.

Tematikaliq toparlar narse ham hadiyselelrdin tup manisin leksikalıq birliklerge qaray birlestiredi. Bul, albette, materiallıq-logikalıq faktorğa tiykarlanadı².

Til qorshağan átiraptağı narse ham hadiyselelrdi ajıratıp, toparlarğa ajıratadı. Soğan qaray, tilden bólek sózdiń predmet belgisi lingvistikalıq tárepten uyreniledi. Leksikanıń tematikalıq toparlarğa bóliniwi tildiń atawlıq qásiyetlerin semantikalıq tárepten ózlestiriw qatnasların belgileydi.

Terminologiyalıq birliklerdi analizlewde tematikalıq toparlardıń bar ekenligi shártli hadiyse esaplanadı, sebebi terminler belgili bir maǵlıwmat ham túsiniq beriwge tiykarlangan til birlikleri qatlamına kiredi.

Tematikalıq topar retinde izertlew obykti retinde qollanılatuǵın texnikalıq terminler ózgeriwsheńlik penen xarakterlenedi, yaǵnıy, olar turaqlılıq penen xarakteristikalanbaydı.

Qaraqalpaq tilindegi texnikalıq terminler sisteması júdá bay ham mazmunı jaǵınan hár túrli bolıp, olar sanaat, awıl xojalıǵı, transport ham zamanagóy texnologiyalardıń rawajlanıwı menen qalıplesken. Bul terminlerdi manisine ham qollanıw tarawına qaray bir neshe tiykarǵı tematikalıq toparlarğa ajıratıw múmkin.

a) Mashinasazlıq ham injenerlik terminleri

Bul topar qaraqalpaq tili terminologiyasınıń "altın buwını" esaplanadı. Tariyxıy jaqtan bul terminlerdiń kópshiligi **nemis** ham **francuz** tillerinen kirip kelgen.

Detallar atamaları: *Porshen, val, shesternya, mufta, podshipnik, bolt, gayka, shayba.* Bul sózlerdiń kópshiligi unifikaciyalangan, yaǵnıy xalıqaralıq standartlarğa sáykes.

Mexanizmler ham stanoklar: *Konveyer, reduktor, freza stanogi, press, gidroprivod.*

Sleserlik ham montaj quralları: *Shtangencirkul, sleser pıshagi, sútish (zuyek), drel, ottvertka.*

b) Energetika ham elektrotexnika

Energetika tarawı boyınsha terminler tiykarınan **latin** ham **grek** túbirlerine tiykarlangan. Qaraqalpaq tilinde bul terminler fizikalıq qubılıslar menen birge rawajlangan.

² Филин Ф.П. Очерки по теории языкознания. М.: Наука, 1982.6-бет.

Elektr energetikasi: *Transformator, generator, akkumulyator, faza, nol, kernew (napryajenie), tok kúshi.*

Energiya tásirleri: *Potencial energiya, kinetikaliq energiya, jilliliq almasıwı.*

Yarımótkizgishler hám sxemalar: *Tranzistor, rezistor, kondensator, integral sxema, datchik.*

v) Transport hám logistika – bul topar qurǵaqlıq, hawa hám suw transportı texnikasın óz ishine aladı.

Avtomobil texnikası: *Dvigatel (motor), transmissiya, differencial, tormoz diskisi, radiator, injektor.*

Aviaciya hám kosmonavtika: *Aerodinamika, fusilyaj, shassi, ilgeriletiwshi kúsh, raketa tasiyıcı.*

Temir jol hám teńiz: *Teplovoz, vagon, yakor (langar), shlyuz, kater.*

a) Informatika hám sanlı texnologiyalar (IT)

Házirgi kúnde eń úlken ósiw kórsetip atırǵan topar. Bul jerde **inglis tili** dominantlıq etedi.

Apparatlıq quram (Hardware): *Processor, ana plata (motherboard), operativ yad, qattı disk (SSD/HDD), monitor, klaviatura.*

Programmaliq támiynat (Software): *Operacion sistema, brauzer, baǵdarlamalaw tili, algoritm, interfeys, baza.*

Global tarmoq: *Internet, provayder, domen, xosting, bulutlı texnologiyalar (cloud computing).*

b) Awıl xojalıǵı hám melioraciya texnikası

Qaraqalpaqstan ushın eń strategiyalıq áhmiyetke iye taraw. Bul toparǵa milliy túbirli terminler de kóp kiredi.

Texnikalar: *Traktor, kombayn, plug, seyalka, kultivator.*

Gidrotexnika (Suw xojalıǵı): *Nasos stanciyası, gidrouzel, beton kanal, drenaj sisteması, suw ólshewshi qurılma.*

Mexanizaciyalastırıw: *Avtomatlastırılǵan suwǵarıw, paxta teriw mashinası.*

Gidroturbina (grek. *hydor* – suw, lat. *turbo* – quyın, aylanıw) – suwdıń kinetikaliq energiyasın mexanikalıq energiyaǵa aylandırıwshı kúsh qurılması.

Tiykarinan gidroelektrostanciyalarda (GES) generatorlardı aylandırıw ushin qollanıladı. Onıń reaktiv hám aktiv turbinalar kibi túrleri bar.

Qaraqalpaqstanda Túyemoyın GES-inde energiya islep shıǵarıwda tiykarǵı texnikalıq qural esaplanadı.

c) Qurılıs hám arxitektura injeneriyası

Materiallar hám konstrukciyalar boyınsha terminlerdi qamtıydı.

Konstrukciyalar: *Fundament, karkas, balka, kishereytiwshi konstrukciya, armatura.*

Materiallar: *Beton, asfalt, gipsokarton, izolyaciya qatlama, polimer materiallar.*

Qurallar: *Ekskavator, beton-nasos, krant, nushana (uroven).*

Qaraqalpaq tilinde terminler tómendegi úsh jol menen bayıp barmaqta:

Birinshiden, *tuwrıdan-tuwrı ózlestiriw*. Xalıqaralıq terminlerdi fonetikalıq ózgeritiwsiz qabıllaw (*Internet, atom, lazer*).

Ekinshiden, *mánisiniń keńeyiwi*. Burınnan bar qaraqalpaqsha sózlerge jańa texnikalıq mánis beriw (*Baylanıs – communication, Otlandırıw – ignition*).

Úshinshiden, *kalkalaw*. Shet tilindegi terminniń bóleklerin sózbe-sóz awdarma qılıw (*Soft-ware – programmalıq támiynat*).

Texnikalıq terminleriniń tematikalıq ózgesheligin joqarıdaǵıday toparlarǵa bóliwimiz múmkin. Bul jiklew texnikalıq terminleriniń hár biri ushin áhmiyetli bolıp tabıladı. Sebebi, bul terminlik birliklerde bólek temalı poziciyaǵa, mánige hám ózine tán belgilerine iye.

Juwmaqlap aytatuǵın bolsaq, texnikalıq terminologiyasında kirip kelgen sózlerdiń qollanıw xarakteri ústinlik etedi, onı zamanagóy tilde qollanıw atırǵan sózlerdiń chastotasınan tolıq ańlaw múmkin. Biraq, kirip kelgen sózlerdiń ekvivalentleri berilgenine qaramay, olardıń basqa tillerdegi atlar menen qollanıw atırǵanı ashınarlı. Sonıń menen birge, házirgi tilde jergilikli sózlerden paydalanǵan halda qollanılatuǵın texnikalıq terminlerdiń alternativ variantları texnikalıq terminologiyasın keńeytiw hám rawajlandırıwǵa úlken úles qosadı.

Пайдаланылған әдебиетлар

1. Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков. М.: Просвещение, 1983.
2. Филин Ф.П. Очерки по теории языкознания. М.: Наука, 1982.

3. Пирниязова А.К. Пути формирования и развития общественно-политической лексики в современном каракалпакском литературном языке. АКД. –Ташкент, 1986
4. Berdimuratov E. Qaraqalpaq tili terminleri. –Nókis, «Bilim», 1999.